

ПОДІЛЬСЬКІ “ОСТАРБАЙТЕРИ”: ПЕРШІ РОКИ НА БАТЬКІВЩИНІ

Друга світова війна залишила кривавий слід на землі України. Її глибока рана – сповнена нелегких випробувань доля “остарбайтерів”. Близько 2,5 млн. мешканців України (найбільше із окупованих територій колишнього СРСР) було насильно вивезено на каторгу в Третій рейх. Серед них 195880 подолян: 117230 чол. з колишньої Кам’янець-Подільської¹ (тепер: Хмельницької) області, 78650 – з Вінницької.

Бранцям довелося пройти через усі кола пекла, влаштованого “примітивним слов’янам” носіями “вищої (арійської)” раси.

Однак ще донедавна суспільство жило, ніби цих людей взагалі не існувало. Про них не згадували на уроках історії, в підручниках, енциклопедіях і довідниках. Ні в будні, ні в свята. Ставлення до них у колишньому СРСР було відверто упередженим.

Мовчали і німці. Більше півстоліття історія використання націонал-соціалізом рабської, примусової праці, нелюдське життя українських бранців було історією забуття.

Лише після розпаду СРСР до цієї категорії людей нарешті було виявлено увагу. Із здобуттям Україною незалежності спостерігається підвищений інтерес вітчизняних дослідників до історичної долі “остарбайтерів”. Роботи українських вчених, опубліковані останнім часом, стосуються не лише аналізу розсекреченої джерельної бази дослідження², методичних підходів³, але й розкривають чимало раніше невідомих сторінок насильницького вивезення “східних робітників” до Німеччини, їхнього рабського становища на нацистській каторзі, протидії реалізації планів гітлерівських загарбників по депортації “дармової робочої сили” з боку цивільного населення, радянських партизанів, більшовицько-комсомольського патріотичного антифашистського підпілля, сил національно-визвольного спрямування, боротьби з поневолювачами самих “остарбайтерів” у Третньому рейху, в рядах європейського руху Опору, труднощі повернення колишніх бранців на Батьківщину⁴.

Проте дослідники мало акцентують уваги на становищі колишніх “східних робітників” після повернення їх на Батьківщину. У пропонованій статті ставиться за мету в деякій мірі ліквідувати існуючу “білу пляму”, дослідити, зокрема, ставлення тодішньої державно-партійної влади до колишніх цивільних невільників Третього рейху.

Насамперед, дане ставлення розкривається у прийнятих постановах, указах, рішеннях, інших директивних документах вищого партійно-державного керівництва СРСР і УРСР. Як засвідчує аналіз цих документів, воно було досить неоднозначним, нерідко суперечливим.

Серед документів, якими забезпечувалися права вчорашніх каторжан як громадян СРСР, – постанова Державного Комітету Оборони СРСР «Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, насильно забраних німцями, а також, що з різних причин опинилися за прикордонною смугою між СРСР і Польщею» (24 серпня 1944 р.), Укази Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною» (7 липня 1945 р.) «Про амністію радянських громадян, котрі співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» (17 вересня 1955 р.), постанови РНК СРСР «Про організацію прийому і влаштування радянських громадян, що репатріюються, звільнених Червоною армією і військами союзних держав» (6 січня 1945 р.), «Про постачання продовольством радянських громадян, які репатріюються в Радянський Союз» (10 вересня 1945 р.) та ін. Всього протягом 1944–1948 рр. урядом СРСР було прийнято 67 постанов, що стосувалися долі репатріантів, із них 14 – про пільги та матеріальне забезпечення.

До найголовніших урядових директив із питань трудового та побутового облаштування репатріантів, їх громадянських та соціальних прав належать постанови «Про встановлення грошової допомоги репатрійованим радянським громадянам, які її найбільше потребують» (22 лютого 1945 р.), «Про дозвіл на в'їзд на територію Української і Білоруської РСР в спрощеному порядку всім громадянам української національності і білорусам, які визнали себе громадянами СРСР» (14 червня 1946 р.), «Про порядок призначення і виплати державної допомоги багатодітним і самотнім матерям, репатрійованим в СРСР» (19 вересня 1946 р.). Поряд з іншими урядовими постановами та рішеннями вони створювали правове поле, яке регламентувало порядок життя репатріантів у післявоєнному радянському суспільстві, визначало їх права, забезпечувало підґрунтя для соціального оптимізму.

23 жовтня 1946 р. через друкований орган вищої державної влади СРСР газету «Известия» репатріантам було офіційно повідомлено, що згідно рішення радянського уряду, особи, які повернулися на Батьківщину, здобувають всі права радянських громадян і користуються ними⁵.

Так, на репатріантів, котрі приступили до трудової діяльності у промислововиробничій сфері, повністю поширювалося діюче законодавство про працю, а також всі права і пільги, якими користувалися робітники і службовці відповідних підприємств. Це ж стосувалось і репатріантів, які працювали в сільському господарстві. Уряд СРСР зобов'язав директорів підприємств та керівників міністерств надавати репатріантам роботу за спеціальністю і при необхідності переводити їх за згодою на інші підприємства, де використовувати за фахом. Репатріантам, які працювали на підприємствах міністерств вугільної та лісової промисловості, а також чорної металургії, було дозволено видавати грошовий кредит на індивідуальне житлове будівництво у розмірі 15 тис. крб. з погашенням протягом 15 років і, крім того, кредит до 5 тис. крб. на господарські потреби з погашенням його протягом 5 років. Репатріанти, котрі працювали не за місцем мешкання сімей, мали право перевезти їх до себе за рахунок коштів підприємства.

Всім робітникам і службовцям час перебування на окупованій території і в полоні у безперервний стаж роботи не зараховувався, однак загальний трудовий стаж не переривався. Репатріанти-інваліди, в тому числі й ті, які отримали інвалідність на роботі на військових підприємствах гітлерівської Німеччини, мали право на пенсійне забезпечення. Репатрійовані багатодітні матері з моменту повернення в СРСР отримували право на допомогу і пільги за багатодітність на загальних засадах⁶.

Репатріанти згідно з Конституцією СРСР мали право на безкоштовне медичне обслуговування, освіту, свободу совісті.

Це правове поле поглиблювали рішення республіканської та місцевої влади (постанова РНК УРСР від 2 березня 1945 р. «Про розподіл коштів між виконками облрад депутатів трудящих УРСР на витрати по прийому і влаштуванню репатрійованих радянських громадян»⁷, постанова Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 13 серпня 1946 р. «Про репатріацію з Франції в Українську РСР громадян української національності»⁸, постанова Ради Міністрів УРСР від 2 липня 1947 р. «Про пільги і матеріальну допомогу радянським громадянам, які переселяються в Українську РСР із Франції, Болгарії і Румунії»⁹, постанова Кам'янець-Подільського облвиконкому та бюро обкому КП(б)У від 10 липня 1945 р. «Про зустріч і відправлення на батьківщину репатрійованих радянських громадян»¹⁰, рішення Вінницького облвиконкому від 21 липня 1947 р. «Про пільги і матеріальну допомогу радянським громадянам, які переселяються у Вінницьку область із Франції, Болгарії і Румунії»¹¹ та ін.

Особливо важливе значення для утвердження проголошених державою громадянських прав і свобод тих, хто повернувся з німецької каторги на рідну батьківщину, мала постанова Президії Верховної Ради СРСР від 1 грудня 1945 р. «Про внесення в списки виборців репатрійованих громадян СРСР», а також участь репатріантів у виборах до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради Української РСР, місцевих рад депутатів трудящих.

Як свідчать архівні джерела, на Поділлі післявоєнні виборчі кампанії пройшли досить успішно. В цьому значна заслуга й людей, котрі в період гітлерівської окупації зазнали нацистської каторги. Зокрема, у звіті відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі за 1 березня 1947 р. зазначається, що в багатьох районах відмічено активну участь репатрійованих радянських громадян у підготовці та проведенні виборів до Верховної Ради Української РСР, що відбулися 9 лютого 1947 р.: «...Так, наприклад, у Чернівецькому районі проживають 32 репатріанти, всі вони взяли участь у голосуванні. За повідомленням дільничних виборчих комісій, в селах Букатинка, Саїнка, Воловодіївці репатрійовані громадяни з'явилися на виборчі дільниці до 6-ї години ранку... У Літинському районі в підготовці до виборів... працювали на дільницях 18 репатрійованих, із них 4 чол. члени виконкомів сільрад, 1 член правління колгоспу. В Самгородоцькому районі агітаторами працювали 29 чол. репатріантів»¹².

Особливу активність репатріанти проявили в Гайсинському районі, де «...в період виборів до Верховної Ради УРСР членами виборчих комісій було вибрано 6 репатріантів і 108 працювали агітаторами на дільницях...»¹³

21 грудня 1947 р. відбулися вибори до місцевих рад депутатів трудящих. Підготовка до них відзначена ще більшою активністю подолян. Зокрема на Вінниччині «понад 65 тисяч агітаторів роз'яснювали трудящим виборчий закон і Сталінську Конституцію. Створено 1600 агітпунктів. У виборчих комісіях працювало 13000 чол.»¹⁴ До цієї важливої роботи залучались й репатріанти. У Джулинському районі, наприклад, з їх числа працювали агітаторами 52 чол., Мурованокуріло-вельському – 36, Тростянецькому – 16, Турбівському – 28, Хмільницькому – 185 чол.¹⁵ Майже сто відсотків репатріантів, занесених у списки виборців, у день виборів з'явилися на виборчі дільниці, щоб віддати свій громадянський голос.

Однак у перші післявоєнні роки репатріанти мали право лише обирати. А от з обранням репатріантів депутатами рад справа виявилась складнішою – з відома державно-партійної влади, яка заздалегідь планувала якісний склад представницьких органів різних рівнів, їх імена взагалі не пропонувалися для внесення у виборчі бюлетені, або ж вносились у досить обмеженій кількості. Так, жоден подолянин-репатріант у післявоєнний час не став депутатом Верховної Ради СРСР та Верховної Ради Української РСР (хоч на початок 1950 р. до неї все ж було обрано 2-х репатріантів; не з Поділля). Репатріанти обирались хіба що до сільських рад. Та й то одиниці.

Вони також мали право брати участь (причому, якнайширшу і – цьому держава всебічно сприяла) у передвиборчому соціалістичному змаганні.

Організовувалось воно з центру. За основу бралось певне патріотичне починання, котре «підхоплювали маси», проявляючи при цьому «високий трудовий героїзм», намагаючись втілити намічене в життя якраз до визначеної дати. Так, ідеологічно-патріотичною мотивацією змагання у період підготовки до виборів у місцеві ради депутатів трудящих (21 грудня 1947 р.) був почин лєнінградців завершити чергову «сталінську п'ятирічку» за чотири роки. Репатріанти-подоляни активно відгукнулись на цю патріотичну ініціативу¹⁶.

Враховуючи позитивну налаштованість репатріантів до праці, союзне та республіканське партійно-державне керівництво всебічно заохочувало репатріантів до масового соціалістичного змагання не лише під час передвиборних кампаній, а й при проведенні найважливіших народногосподарських заходів.

Оскільки переважна кількість колишніх «остарбайтерів» була зайнята в сільськогосподарському виробництві, то для держави досить важливо було, щоб полум'я трудового суперництва розпалювалося в першу чергу тут та спрямовувалось на успішне проведення весняної сівби, жнив, осіннього комплексу польових робіт, ефективний розвиток тваринництва, якісний ремонт сільськогосподарської техніки і реманенту тощо. Це підтверджує, зокрема, інструктивний лист завідуючого відділом у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР М. Зозуленка, надісланий 28 березня 1947 р. в обласні відділи у справах репатріації. «Надаючи виключної ваги реалізації постанови ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У «Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період» і, зважаючи на те, що основна маса репатріантів працевлаштована в сільському господарстві, – відзначалося у ньому, – відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР звертає Вашу увагу на залучення до соціалістичного зма-

гання репатрійованих громадян за високі виробничі показники у весняній посівній кампанії та в боротьбі за високий врожай у 1947 році...»¹⁷

Соціалістичне змагання, незважаючи на те, що в багатьох випадках мало чисто формальний характер, сприяло відродженню досить популярного до війни стахановського руху, що базувався на небачено високому ентузіазмі людей, підвищенні продуктивності праці, а, отже, сприяло збільшенню обсягів валового продукту, допомагало швидше загоювати спричинені війною рани. Це відповідало внутрішньостратегічному курсу, здійснюваному вищим партійно-державним керівництвом СРСР. А тому держава підтримувала стахановський рух серед репатріантів, славила передовиків і, навіть, не скупилась на високі нагороди. Так, у 1948 р. Указами Президії Верховної Ради СРСР орденами та медалями Радянського Союзу було нагороджено велику групу репатріантів, у тому числі подолян. На Вінниччині найвищою відзнакою держави – ордена Леніна було удостоєно 3 чол., ордена Трудового Червоного Прапора – 5 чол., медалі «За трудову відзнаку» – 2 чол., медалі «За трудову доблесть» – 10 чол.¹⁸. На Кам'янець-Подільщині – орденом Леніна – 4 чол., Трудового Червоного Прапора – 25 чол., а подільські ланкові Зінаїда Павлівна Скопецька та Євгенія Василівна Бортняк стали Героями Соціалістичної Праці¹⁹.

Всього по Україні серед репатріантів на початок 1950 р. налічувалось 19 Героїв Соціалістичної Праці, 2 лауреати Сталінської премії²⁰.

Разом з тим, соціалістичне змагання було не чим іншим, як прихованою формою отримання державою додаткового продукту, фізичної експлуатації його учасників. Адже, щоб досягти рівня передовиків, очолити список ударників, учасникам змагання потрібно було не рахуватись ні з силами, ні з часом, до останку віддаватися роботі. І лише їй, в кінцевому рахунку задовольняючись суспільним визнанням, моральними стимулами та заохоченнями (удостоєнням урядових нагород, занесенням на Дошку пошани, нагородженням червоними прапорами, вимпелами, дипломами, грамотами, оголошенням подяк тощо), недоотримуючи через запроваджені державою тарифи оплати праці чималої частини зароблених коштів.

Так, фактично зовсім мізерний заробіток за повсякденну нелегку працю біля землі отримували колгоспники, в тому числі репатріанти, котрі були направлені в колективні господарства. У колгоспі «Жовтень» с. Велика Бушинка Немирівського району, наприклад, на один трудовень видавали лише по 600 г зерна²¹.

Взагалі ж цей показник у подільських колгоспах коливався від кількох сотень грамів до кількох кілограмів і явно не відповідав фактичним трудовим затратам, що породжувало внутрішній протест колгоспників. Багато хто, «обпікшись» на ентузіазмі, втрачав інтерес до праці, яка від них вимагалася. Держава ж не знайшла іншого засобу боротьби з цим небажаним для неї явищем, ніж вдатися до суворого адміністрування. Невироблення мінімуму трудовнів розглядалось як важкий злочин, що тягнув за собою не менш важке покарання.

21 лютого 1948 р. Президією Верховної Ради СРСР було прийнято указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і які ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». Термін висилки в райони Комі АРСР, Архангельської та Кіровської об-

ластей, Карело-Фінської РСР складав 8 років. На осіб, висланих за межі УРСР на підставі указу від 21.02.1948 р., поширювалась дія постанови РНК СРСР від 08.01.1945 р. «Про правове становище спецпереселенців»²². Виселенців арештовували і під вартою відправляли в малообжиті райони суворої Півночі та Сибіру, як відвертих ворогів народу.

Цілком закономірно, що крім патріотичних мотивацій у ставленні до праці та бажання заробити на шматок хліба, репатріанти своїм трудовим ентузіазмом переслідували ще одну важливу для себе мету – захиститися від можливих репресивних заходів держави. Однак, незважаючи на щире прагнення поповнити ряди стахановців, вони ще під час перебування в Німеччині були віднесені сталінським керівництвом до неблагополучної категорії, за якою встановлювався нагляд. Він продовжувався навіть за умов, коли недавні «остарбайтери» сумлінно працювали на визначеній ділянці роботи, не проводили ніякої ворожої пропаганди, були законотривними, нічим не виділялись серед решти членів суспільства. Нагляд здійснювали ряд державних структур, насамперед служби НКВС, а також у певній мірі партійні органи. Ось яка фраза, наприклад, зафіксована в протоколі рядових колгоспних партзборів с. Великої Бушинки Немирівського району: «Не можна вважати саме тих ворогами, котрі зараз добре працюють, а під час німецької окупації працювали на німців. Ну і хай працюють. Ми їх контролюємо, за ними спостерегаємо...»²³.

Для зручності такого «контролю та спостереження», репатріантів адміністративно «прив'язували» до конкретної місцевості – вони мали право жити лише там, де мешкали до війни і де їх добре знали. А щоб контроль був надійним, на місцях не поспішали з видачею їм паспортів. «Паспортизацію репатріанти проходять на загальних підставах, – повідомляв в інформаційному звіті від 1 січня 1947 р. зав. відділом у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі тов. Сивачек. – У нашій області паспортизація здійснюється лише в містах, репатріанти, які проживають у згаданих місцях, паспорти отримали. В селах паспортизація не проводиться»²⁴.

Отже, основна маса репатріантів залишалась без паспортів, без яких добровільний переїзд до іншого регіону УРСР чи СРСР був практично неможливим. Крім того, без паспорта репатріанти не могли почувати себе повноправними громадянами СРСР.

Їх також не поспішали приймати до вищих навчальних закладів, висувати на відповідальні керівні посади, за винятком хіба що на посади керівників середньої ланки – бригадирів, ланкових, завідуючих фермами, сільськими клубами. Траплялися випадки, коли окремі репатріанти не могли влаштуватися за спеціальністю. Так, Теофіпольський райвідділ охорони здоров'я відмовився прийняти на роботу фельдшера Кравця, пред'являючи йому абсурдні звинувачення²⁵.

Взагалі серед інтелігенції станом на 1 січня 1947 р. у тодішній Кам'янець-Подільській області залишались непрацевлаштованими 78 учителів та 4 агрономи із числа тих, хто повернувся з нацистської каторги²⁶.

Значна кількість труднощів суб'єктивного характеру, з якими довелося зіткнутися репатріантам на місцях після повернення додому, породила потік спра-

ведливих скарг репатріантів у радянські та партійні органи, в т. ч. в союзні та республіканські. 4 серпня 1945 р. відбулося засідання Оргбюро ЦК ВКП(б), на якому заслухано доповідь Управління у справах репатріації та повідомлення Раднаркомів РРФСР, УРСР і БРСР про облаштування репатріантів і прийнято спеціальну постанову ЦК ВКП(б) № 225 «Про організацію політико-виховної роботи з репатрійованими радянськими громадянами»²⁷. У документі зазначалось, що окремі партійні, радянські керівники стали на шлях огульного недовір'я до репатрійованих радянських громадян і не ведуть рішучої боротьби з наявними фактами їх образ та переслідування. А тому «потрібно пам'ятати, що радянські громадяни, які повернулись, знову здобули всі права... і повинні залучатись до активної участі в трудовому та громадсько-політичному житті»²⁸.

Постанова в певній мірі сприяла пом'якшенню упередженого ставлення до репатріантів. Місцеві партійно-державні органи стали більш лояльними, зосередили увагу на працевлаштуванні репатріантів, посиленні політико-пропагандистської роботи серед них. Але сама недовіра до них продовжувала залишатися, як і залишалося небажання тих же радянських та партійних органів на місцях посправжньому повернутися обличчям до проблем репатріантів, перестати бачити в них «недолюдей», прихованих чи відвертих противників соціалістичного ладу. Це непокоїло навіть окремих вищих партійно-державних працівників республіки. Так, Л. Каганович на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, що відбулося 13 травня 1947 р., обурювався: «Звідки така пихатість у комуністів, партійних працівників до людини, яка потрапила в біду? Хай вона хоч в чомусь заплямована – потрібно очистити, не можна дивитись на неї, як на приречену. Вона ж громадянин Радянського Союзу. Особливо це слід враховувати у ставленні до репатрійованих. Частина з них не переносить такого ставлення. Деякі наші товариші доводять це ставлення до крайнощів...»²⁹.

Лише згодом у звітах, котрі направлялись обласними відділами у справах репатріації у вищі державні інстанції, почала з'являтися фраза: «Грубого і політично шкідливого ставлення з боку керівних товаришів до репатріантів немає, ставлення громадськості до репатріантів добре»³⁰.

Проте й за таких умов державно-партійними органами ретельно збиралися та узагальнювалися дані про антирадянські настрої серед репатріантів, про їх листування з родичами, які залишилися за кордоном. Підозра до них наростала із розгортанням в СРСР чергових кампаній чи то по боротьбі з іноземщиною, чи з космополітизмом, чи аналогічних інших. Їм була закрита дорога у відділи віз і реєстрації для отримання закордонних паспортів. Аж до «хрущовської відлиги» (середини 50-х років) вони не могли вступити в партію (КПРС). Дозволялося вступати хіба що в комсомол. Мали місце деякі інші обмеження їх громадянських прав.

Репатріанти не були сповна відторгнуті радянським суспільством. У той же час перебували ніби на його узбіччі як неблагополучна категорія населення, як вірогідні вороги народу. Дійсність, з якою вони зіткнулися у повоєнний час, змусила їх замкнутися у собі, не висовуватися, приховувати своє гірке минуле, соромитись і боятись його впродовж десятків років.

Отже, ставлення до репатріантів вищого партійно-державного керівництва СРСР, яке уособлювало Радянську державу та вищого партійно-державного керівництва УРСР, яке уособлювало Українську державу в складі СРСР, було неоднозначним, нерідко суперечливим, характеризувалось як позитивними, так і негативними якостями. Найповніше воно проявилось у прийнятих ними директивних документах, а також у реалізації внутрішньої політики стосовно цієї категорії людей. Визначальною була роль союзного керівництва, в руках якого зосереджувалася реальна влада в країні і чий рішення були обов'язковими для виконання всіма союзними суб'єктами.

Нормативна база, прийнята вищим партійно-державним керівництвом СРСР стосовно репатріантів, умовно поділялася на чотири основних блоки: документи, що створювали міжнародний імідж Радянської держави як такої, котра твердо і послідовно боролася за повернення на батьківщину всіх своїх громадян, які в результаті Другої світової війни з різних причин опинилися за її межами; документи, котрі забезпечували основні права репатріантів як громадян СРСР; документи з питань працевлаштування та соціально-побутового обслуговування репатріантів після їх повернення на батьківщину; документи, які обмежували права та свободи репатріантів як «неблагополучної категорії населення».

Поряд з аналогічними документами, прийнятими на республіканському та місцевому рівнях, вони визначали правове поле, котре регламентувало порядок життя репатріантів у післявоєнному радянському суспільстві.

У юридично-правовому плані репатріанти були формально зрівняні в правах з рештою радянських громадян, вони, як і останні, користувалися соціальними пільгами та захистом.

Серед основних прав, які держава надала тим, хто повернувся додому з нацистської каторги, було виборче. Репатріанти брали участь у виборах до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради Української РСР, до місцевих рад депутатів трудящих. Окремі залучались до проведення виборів як агітатори та члени дільничних виборчих комісій. Проте всі репатріанти мали можливість лише обирати. Лише незначна кількість їх стала депутатами місцевих рад депутатів трудящих.

Іншим важливим, забезпеченим державою було право на працю. Репатріанти розглядалися в СРСР як суттєвий резерв та потужне джерело робочої сили. Тому держава була зацікавленою у використанні їх робочих рук, максимально подбала про працевлаштування буквально кожного, хто повернувся на Батьківщину.

Вона також стимулювала соціалістичне змагання, яке сприяло відродженню стахановського руху, підвищенню продуктивності праці. Для його розвитку держава не скупилась навіть на найвищі нагороди, забуваючи однак про справедливую грошову оплату працюючим, особливо в сільській місцевості, де була зосереджена основна маса репатріантів. Виходячи з того, що змагання є досить ефективною формою швидкого отримання додаткового валового продукту, намагалася витиснути з учасників трудового суперництва всі сили. До тих, хто відмовлявся ударно працювати (зокрема, не виробляв встановленого мінімуму трудоднів), вживала вкрай суворі заходи, як до фактичних ворогів народу. Тому сумлінну працю репатріантів слід розглядати і як своєрідний захист від можливих репресій з боку держави.

Крім дешевої робочої сили, вище партійно-державне керівництво СРСР, а заодно й вище партійно-державне керівництво УРСР, розглядали репатріантів як неблагополучну категорію населення, вірогідних ворогів народу. Тому за всіма, хто повернувся з нацистської каторги, здійснювався відкритий та прихований нагляд. Мали місце й інші утиски громадянських прав та свобод колишніх «остарбайтерів» з боку держави: адміністративна прив'язка до конкретної місцевості, неповна паспортизація, неможливість здійснити поїздку за кордон (навіть із туристичною метою), перешкоди у здобутті вищої освіти, кар'єрному рості тощо.

З волі держави репатріанти опинилися на узбіччі суспільства, впродовж дуже багатьох років несли принизливий морально-психологічний тягар недовіри до них з боку тієї ж держави.

У плані подальшого дослідження теми цікавим бачиться дослідження соціально-правового статусу, умов життя колишніх «остарбайтерів» після «хрущовської відлиги», в суверенній незалежній Українській державі.

¹ Адміністративно-територіальний поділ на початок Великої Вітчизняної війни.

² *Меляков А. П.* До розширення джерельної бази досліджень з історії депортації населення України до Німеччини у 1941–1944 рр. // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 132–145; *Ковальський М., Ченцов В.* “Фільтраційні справи” – невідоме джерело державних архівів // *Архіви України.* – 1993. – № 1–3. – С. 35–44; *Їх же.* Поліновий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину // *3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ – 1995.* – № 1 / 2. – С. 60–68; *Чиркова В.* Листи остарбайтерів як приклад документів особового походження // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць.* – Вип. 1: Архів і особа. – К., 1999. – С. 153–158; *Пастушенко Т. В.* Остарбайтери Київщини: історико-статистичний та джерелознавчий аналіз // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей.* – К.; Кам'янець-Подільський, 2004. – Вип. 28. – С. 99–115.

³ *Боряк Г., Маковська Н.* Населення України за часів нацистської окупації (1941–1944): роздуми про актуалізацію джерельної бази архівів // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник.* – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирого. – К., 2001. – С. 299–318; *Меляков А. В.* Матеріали фільтраційних справ як історичне джерело: спроба класифікації // *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: Серія “Історія”.* – Вип. 32. – 2000. – С. 232–239; *Його ж.* Листи українців-остарбайтерів: різновиди, зміст, класифікація // *Історичні і політологічні дослідження.* – Донецьк, 2000. – № 1. – С. 220–233; *Його ж.* Про можливості застосування табличного методу обробки листів українських “остарбайтерів” (за матеріалами ДАХО) // *Вісник СНУ.* – № 10 (44). – 2001. – С. 135–141; *Гринченко Г. Г.* Особенности реконструкції прошлого в устних свідченнях бывших остарбайтеров // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 52–58.

⁴ *Гальчак С. Д.* “Східні робітники” з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця, 2004. – 344 с.; *Його ж.* Депортації населення Поділля до Німеччини в роки Другої світової війни // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти.* – Вип. 12. – К., 2001. – С. 23–34; *Його ж.* Культурно-духовні обмеження як форма дискримінації “остарбайтерів”-подолян у нацистському рейху // *Студії з архівної справи і документознавства.* – К., 2003. – Т. 9. – С. 148–150; *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських

військовополонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К., 1998. – 49 с.; *Бака М.* Полтавські “остарбайтери” у фашистській Німеччині // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Донецьк, 2001. – Вип. 15. – С. 185–190; *Пастушенко Т. В.* Примусове вивезення робочої сили з Броварського району до нацистської Німеччини // Літописна скарбниця: нариси з історії Броварського краю (радянський період та доба незалежності України). – Бровари / Броварська минувшина. – Кн. 2. – С. 147–159; *Забродець О.* Волинські остарбайтери (1941–1945 рр.) // Волинь у Другій світовій війні: Зб. наук. та публіцист. ст. – Луцьк, 2005. – С. 107–126.

⁵ Известия. – 1946. – 23 октяб.

⁶ Державний архів Вінницької області (*далі* – ДАВО). – Ф. Р – 1998, оп. 2, спр. 52, арк. 43.

⁷ ДАВО. – Ф. Р–2700, оп. 5, спр. 380, арк. 8.

⁸ Державний архів Чернівецької області (*далі* – ДАЧО). – Ф. П – 1, оп. 2, спр. 252, арк. 44.

⁹ ДАВО. – Ф. Р–2700, оп. 5, спр. 395, арк. 10–12.

¹⁰ ДАХО. – Ф. Р–338, оп. 6, спр. 8, арк. 33.

¹¹ ДАВО. – Ф. Р–2700, оп. 5, спр. 124, арк. 242–243.

¹² ДАВО. – Ф. Р–2700, оп. 5, спр. 390, арк. 26–27.

¹³ Там само. – Арк. 37.

¹⁴ ДАВО. – Ф. Р–2700, оп. 5, спр. 174, арк. 26.

¹⁵ ДАВО. – Ф. Р–2700, оп. 5, спр. 393, арк. 46.

¹⁶ ДАВО. – Ф. Р–2700, оп. 5, спр. 390, арк. 37.

¹⁷ ДАВО. – Ф. Р–2700, оп. 5, спр. 394, арк. 29–30.

¹⁸ ДАВО. – Ф. Р–2700, оп. 5, спр. 393, арк. 44–45.

¹⁹ ДАХО. – Ф. Р–338, оп. 14, спр. 6, арк. 114–116.

²⁰ *Полян П.* Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. – М., 1996. – С. 311.

²¹ ДАВО. – Ф. П–152, оп. 13, спр. 152, арк. 41.

²² Там само. – Арк. 7.

²³ Там само. – Арк. 26.

²⁴ ДАХО. – Ф. Р–338, оп. 14, спр. 3, арк. 7.

²⁵ Там само. – Арк. 6.

²⁶ Там само.

²⁷ ДАЧО. – Ф. П–I, оп. 2, спр. 23, арк. 48–49.

²⁸ *Полян П.* Жертвы двух диктатур. – С. 311.

²⁹ Центральний державний архів громадських об’єднань України. – Ф. I, оп. 6, спр. 1104, арк. 52.

³⁰ ДАВО. – Ф. Р–2700, оп. 5, спр. 390, арк. 97.